

PENSAMENT AMBIENTAL, MEDICINA I IDENTITAT AL LLIBRE DE LES GRANDESES DE TARRAGONA DE PONÇ D'ICARD

Maria Antònia MARTÍ ESCAYOL

*Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat
Autònoma de Barcelona*

Resum.

L'article analitza el concepte de medicina ambiental al *Llibre de les Grandeses de Tarragona*, de Ponç d'Icard i com aquest concepte serveix per dotar d'identitat pròpia el territori descrit i configurar els seus atributs. S'interpreta el lloc que ocupaven la medicina i el medi ambient dins la mentalitat humanista i s'exposen els mètodes d'anàlisi i el corpus literari i científic emprats per l'autor per definir aquest medi. D'aquesta manera, es detalla la recepció renaixentista de les idees clàssiques i la seva reformulació (idea de ciutat i entorn natural, teoria del macrocosmos i el microcosmos, geografia Ptolomaica, etc.) Tot plegat, permet definir la medicina renaixentista com una interrelació entre les disciplines geogràfiques, urbanístiques i d'història natural. I permet definir el medi ambient renaixentista com una relació multidireccional i interdependent entre Déu, els astres, l'aire, l'aigua, el sol, els vegetals, la fertilitat, la salut dels éssers humans i la seva acció sobre la terra. L'anàlisi forma part d'una tesi doctoral en curs que analitza el concepte de natura a l'època moderna.

Paraules clau.

Identitat, Medi Ambient, Pensament, Renaixement, Salut, Tarragona,

Una de les produccions més significatives de la cultura humanista foren les denominades corografies o descripcions d'espais particulars. Eren obres d'historiadors o de cronistes que descrivien i detallaven les excel·lències d'un territori concret. El seu objectiu principal era dotar una zona d'uns atributs: un origen remot, una història, uns mites i llegendes, un gentilici o

una llengua. Aquests elements han estat el centre d'atenció principal dels treballs dedicats a l'estudi de les identitats i els patriotismes reinaxentistes. El present article afegirà l'anàlisi d'un atribut més, el medi ambient. I ho farà a partir de l'obra de Ponç d'Icard (Tarragona, 1518? - 1578) *Llibre de les grandeses de Tarragona*, en les seves dues versions, la catalana i la castellana.

En l'article es plantegen tres objectius principals. El primer, dilucidar en quina mesura el concepte de salubritat ambiental era significant per configurar els atributs d'un espai, per definir i delimitar-ne la identitat i per palesar la seva fortalesa enfront d'altres territoris. El segon, analitzar quin concepte de medi ambient tenia l'autor. I el tercer, quins mètodes i fonts emprà per definir-lo. Tot plegat, ens mostrarà quin paper tenia la medicina i el medi ambient en la mentalitat de l'època i en quina mesura va ajudar la població a desenvolupar i ser conscient d'un sentit d'identitat ambiental comú i diferent al d'altres territoris.

L'autor analitzat, Ponç d'Icard, estudià dret civil i dret canònic i va exercir com a jutge d'apel·lacions de l'arquebisbat de Tarragona. Ha estat definit com un dels representants més conspicus del corrent erudit romà en la historiografia catalana.¹ A través del dret romà s'interessà per la cultura clàssica i, de manera especial, pel passat romà de la seva ciutat. L'única obra que s'imprimí durant la seva vida va ser la versió castellana del treball que aquí analitzem: *Libro de las grandezas de Tarragona* (Lleida, 1573; reeditada l'any 1883 per Josep Pleyan de Porta i el 1980 per Pere Batlle i Huguet), una versió impresa ampliada respecte de l'original castellà.² D'altra banda, l'original manuscrit de la versió catalana fou dipositat a l'Arxiu Històric de Valls l'any 1984. Fins aquest any romangué guardat a unes golfes de Valls. L'amo de la casa el comprà durant les primeres setmanes de la Guerra Civil, l'any 1936, en un molí paperer de Valls, on el llibre estava destinat a ser convertit en paper d'estrassa.³ La versió catalana s'edità per primera vegada l'any 1984.⁴

A l'obra, el tema del medi ambient hi apareix a propòsit de dos aspectes principals. Per una banda, a l'hora d'historiar el lloc descrit i remarcar

¹ Segons Eulàlia Duran, després de Jeroni Pau: Duran, Eulàlia, *Lluís Ponç d'Icard i el "Llibre de les grandeses de Tarragona"*, Barcelona, 1984, 84

² Duran, Eulàlia, *Lluís Ponç d'Icard i el "Llibre..."*, 23

³ *Ibidem*, 9-90.

⁴ *Ibidem*. En aquesta edició a les notes i als apèndixs s'incorporen les variants de contingut de les versions castellanes manuscrites i impresa.

l'antiguitat de certs elements (la ubicació de la ciutat, els cultius, el port natural, etc). I, d'altra, en definir l'excel·lència del lloc en el moment en què és escrita l'obra. L'antiguitat era un dels valors més preuats de la cultura reinaxentista, era un factor de supremacia i reputació. I en el passat se cercaven les arrels primigènies, on es considerava que es trobava definit el destí.⁵ D'altra banda, la necessitat de palesar l'excel·lència contemporània revela l'adscripció de l'autor dins la literatura patriòtica humanista.

Tant les parts històriques com les descriptives que fan referència a l'entorn ambiental, formen part de la necessitat de les col·lectivitats reinaxentistes de representar el territori. La representació tenia com a objectiu legitimar els dominis propis, delinear els projectes d'expansió, o bé viabilitzar el govern sobre uns recursos naturals, socials i humans inventariats. En l'àmbit de la geografia, l'exemple més vistós d'aquest procés va ser l'elaboració de mapes i cartografies que servien per donar una imatge visualitzable del territori. En el present article, però, no només palesarem la importància de l'anàlisi horitzontal (territori) sinó també del vertical (relacions sòl/aigua/aire).

Per dur a terme l'anàlisi, Ponç d'Icard emprà fonts bibliogràfiques, documentació d'arxiu, testimonis orals i, també, la pròpia prospecció visual del territori.

A partir de l'anàlisi del corpus literari emprat, podem constatar que --per la temàtica ambiental-- en l'elecció i utilització de les fonts, Icard mostra la seva adscripció humanista. La seva elecció el fa partícip de la recuperació de la tradició científica clàssica com a font bàsica de la disciplina geogràfica, de la mèdica i de la història natural. En efecte, emprà, amb notable intenció crítica, les principals autoritats de les ciències clàssiques i estudià la natura directament per poder comentar i estendre el coneixement dels antics. En la majoria dels casos, accedí a les fonts antigues a través de les edicions o comentaris dels humanistes de més renom.

Per abordar el tema que aquí tractem, és necessari destacar que, entre els autors clàssics, cita o fa referència a Plató (429-347 a.C.), al seu deixeble, el filòsof i botànic Teofrast (ca. 373-ca.275 a.C) i a Aristòtil (384-322 a.C.). Per les dades geogràfiques utilitza el matemàtic, astrònom i geògraf

⁵ Simon, Antoni, "La identitat de Barcelona i dels barcelonins a l'època moderna", *Manuscrits* 19 (2001), 141.

alexandri Ptolomeu (c.100-170), la principal autoritat antiga per a la geografia humanista. I en el tracte de Ptolomeu, Icard denota que és conscient del debat entorn la validesa de les seves dades i el corrobora o complementa amb d'altres autors del segle XVI, com Pedro Sánchez Ciruelo de Daroca (1470-1548), Pere Aliac (1350-1420), Pere Apiano (1495-1552) o Gemma Frisius (1508-1555).

Pels temes de medicina esmerça els dos eixos de la medicina clàssica grega, Hipòcrates (460-375 a.C.) i Galè (129-c.200). I segueix, d'aquesta manera, la tendència anomenada "galenisme hipocràtic", que feu d'Hipòcrates el principal model de la ciència i la pràctica mèdica, que mantingué l'autoritat de Galè i que fonamentà aquesta herència clàssica amb fets procedents de la pròpia experiència.⁶

Ja del segle XIV, empra l'obra de l'humanista gironí Francesc Eiximenis (XIV-XV). I, significativament, també cita Giovanni Boccaccio i la seva obra *De montibus, silvis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus et de nominibus maris* (1362-1366). Precisament, Boccaccio va ser qui proporcionà un model de vocabulari geogràfic que seria emprat més endavant per autors com Francesc Tarafa,⁷ Jeroni Pau⁸ i Antonio de Nebrija.⁹ Aquests dos darrers citats per Icard.

D'altra banda, els documents d'arxiu i les fonts orals són emprades per presentar l'evolució recent del paisatge. I la prospecció visual li serveix per fer una anàlisi sobre el terreny. Amb aquests dos procediments l'autor segueix la metodologia humanista de l'observació i l'experimentació, que intenta suplir les limitacions del coneixement constatades en els textos antics, que no donaven la descripció completa del món natural. L'adopció d'aquest mètode per part d'Icard ens permet conèixer el paisatge de la Tarragona del segle XVI. En un nivell més ampli, el mètode serví per realitzar els grans viatges de descobriment que expandiren el coneixement territorial. I aquests descobriments ratificaven la posició d'aquells que se servien de l'observació directa adduint que, per motius evidents, els autors antics no ho podien haver sabut tot sobre la natura.

⁶ López Piñero, José M., *Los orígenes en España de los estudios sobre la salud pública*, Madrid, 1989, 10-13

⁷ Tarafa, Francesc, *De Hispaniae situ, provinciis, populis, regionibus, oppidis, fluminibus dictionarium* (1552)

⁸ Pau s'inspirà en Boccaccio per compondre: *De fluminibus et montibus Hispaniarum* (Roma, 1491)

⁹ Nebrija, Antonio de, *Diccionario latino-español* (Salamanca, 1492)

La creació de la identitat ambiental

El capítol del *Llibre de les grandeses* que més informacions ens reporta per escatir el concepte de medicina i medi ambient és el que duu el títol: *Que porta sinc rahons y causas per les quals la ciutat de Tarragona és tenguda y reputada per terra trempada y sana*.¹⁰ En aquest, se'ns hi apunten els cinc motius que demostren que Tarragona és una terra saludable. Els motius es fonamenten en tres dels paradigmes científics predominants dins del marc mental reinaxentista. El de la unitat macrocosmos-microcosmos,¹¹ el de la pròpia medicina ambiental hipocràtica i el de la cadena del ser.

Segons la primera teoria, existia una unitat entre tots els elements que integraven l'univers. Tots els elements formaven un tot vivent amb relacions de simpatia i llaços vinculants. La unitat estava formada per Déu i els àngels en un extrem i l'home¹² i el món terrenal en un altre. Aquesta concepció establia correspondències entre el macrocosmos (constituït per les "esferes celestes" integrades per substàncies incorruptibles i invariables i pel "món sublunar" corruptible i canviant i on es produïen els fenòmens atmosfèrics) i el microcosmos (l'home). Segons l'analogia macrocosmos-microcosmos el món supralunar i el sublunar influïa en tot allò referent a l'home i viceversa.¹³ D'aquesta manera, existien influències entre el món celest, els quatre elements del món sublunar (l'aire,¹⁴ l'aigua, el sol i el foc¹⁵), les seves qualitats associades (la calor, el fred, la humitat i la sequedat) i els éssers humans.

Icard fa atenció a les relacions entre el món sublunar del macrocosmos i el microcosmos. Amb aquesta elecció segueix la interpretació ecològica derivada de la tradició ambientalista de la medicina hipocràtica. I, en part,

¹⁰ És el capítol 19 de la versió catalana i el 44 de la versió castellana, titulat: *En el qual el autor trae cinco razones o causas por las quales da a entender como no sin causa la ciudad de Tarragona es tenuta de todos y reputada por tierra templada y sana*.

¹¹ Respecte aquesta teoria és interessant la reflexió de Louis Dupré. Segons aquest autor la destrucció de la noció de "kosmos" com a una unitat orgànica de l'home, la natura i Déu, convertí la natura una cosa objectivitzable i un instrument al servei dels éssers humans. Louis Dupré, *Passage to Modernity: An Essay in the Hermeneutics of Nature and Culture*, New Haven i Londres, 1993.

¹² Optem pel mot "home" i no "humans" doncs és aquest l'utilitzat per les fonts de l'època.

¹³ Debus, Allen G., *El hombre y la naturaleza en el Renacimiento*, México, 1985, 37s.

¹⁴ Watts, Sheldon J., *Epidemias y poder, historia, enfermedad, imperialismo*, Andrés Bello, Barcelona, 2000.

¹⁵ Classificació establerta per Empèdocles.

s'allunya de la interpretació astrològica que tenia preferència per establir les relacions entre el món dels astres i el microcosmos.¹⁶

El paradigma de la medicina reinaxentista es configurarà a partir del corpus hipocràtic, el *Corpus Hipocraticum*, l'obra d'Hipòcrates de Cos i la de Galè, qui instaurà el valor de la teoria hipocràtica en confirmar-la a través de la lògica, l'estudi i l'experiència. Segons la doctrina hipocràtica, les peculiaritats dels individus depenien del medi geogràfic on vivien. Per tant, les condicions topogràfiques, climàtiques i atmosfèriques havien de ser analitzades per conèixer i prevenir les malalties. Aquesta medicina ambiental es recuperarà durant el renaixement,¹⁷ es redefiní al segle XVII (en base a la reformulació del metge anglès Sydenham) i es consolidà al segle XVIII, quan s'editaren nombroses topografies mèdiques referents a diferents zones geogràfiques.

La tercera teoria que trobem com a marc científic de l'obra d'Icard és la de la cadena del ser. Segons aquesta, l'home era una anella privilegiada dins d'aquesta cadena. I, com a tal, no rebia passivament les influències celestes. La pròpia acció de l'ésser humà podia fer que aquestes influències no fossin determinants. L'ésser humà podia combatre el determinisme a través d'una investigació profunda de la natura, amb l'objectiu de trobar-hi Déu. Seguint aquesta línia, en medicina es desenvolupà la doctrina de les "signatures"¹⁸ – o, altrament dita, de les semblances simbòliques – que consistia en la cerca dins dels cossos animals, vegetals o minerals de les substàncies que es corresponien amb els cossos celestes i, en darrera instància, amb Déu, i que tenien qualitats curatives.

Després d'analitzar el text podem afirmar que, segons Icard, els cinc elements que configuren l'excel·lència de Tarragona estan basats en les condicions aristotèliques que ha de tenir una bona ciutat-estat. Condicions que seran el fonament d'aquella literatura d'època medieval i moderna que

¹⁶ Segons Alberto Trebeschi va ser el desenvolupament de les forces productives als segles XV i XVI, allò que produí l'afebliment de la tendència a considerar la vida terrestre sotmesa a les influències dels astres i a reforçar la idea de les influències mútues entre els fenòmens atmosfèrics i la terra, veure: Trebeschi, Alberto, *Manual de historia del pensamiento científico*, Hospitalet, 1978. Segons Horacio Capel és a finals del segle XVII quan es consolida el tractament de la influència de l'atmosfera i el cel sobre el cos en termes moderns i no astrològics. Veure: Capel, Horacio, "Medicina y clima en la España del siglo XVIII", *Revista de Geografía* vol XXXII-XXXIII (1998-1999), 79-105.

¹⁷ Miller, Geneviève, "Airs, Waters and Places in History", *Journal of Historical Medicine*, 17 (1962), 129-140.

¹⁸ Bowler, Peter J., *Historia Fontana de las ciencias ambientales*, México, 1998, 53.

remarca les vinculacions entre urbanisme, entorn ambiental i presa de decisions polítiques. Aristòtil ho exposà a l'obra *Política*¹⁹ i, seguint aquesta línia podem situar Tomàs de Aquino (ca. 1224-1274) qui a *De Regimine Principatus* explicava que el príncep havia de tenir un coneixement profund de les característiques físiques del seu territori per poder regir-lo adequadament. En l'àmbit català, un dels autors que féu recomanacions ambientals al príncep va ser Francesc Eiximenis. Precisament, una de les autoritats citades per Icard.

Seguint Icard, la primera raó de l'excel·lència de la ciutat són les coordenades geogràfiques. La segona raó és l'orientació de la ciutat i de les cases respecte els quatre punts cardinals, el sol i els vents. La tercera és la proporció de calor i humitat en el temperament. La quarta és la proporció de sequedat en el temperament de la ciutat. I la cinquena i darrera raó, però no la menys important, és la composició d'alguns elements, determinada per la relació privilegiada que la ciutat manté amb Déu i que permet que Tarragona gaudeixi de la cinquena essència. Així, doncs, la pròpia exposició de les cinc raons transita des d'allò més gran, el macrocosmos --la posició de la Terra respecte dels astres i de la ciutat dins la mateixa Terra--, fins allò més petit, el microcosmos --la composició dels elements de la Terra. L'elecció d'Icard coincideix amb l'obra d'Aristòtil *Política*, on el filòsof grec remarca la importància que té per una ciutat el vent, la protecció i tenir aigua i aire sa.²⁰ Icard complementa aquests arguments amb les lectures reinaxentistes de l'obra de Ptolomeu i d'Hipòcrates. I la cinquena raó que afegeix l'extreu del llibre *Meteorològicos*, on Aristòtil explica les característiques de la cinquena essència.²¹

El cinquè clima

La primera raó per constatar l'excel·lència i salubritat de Tarragona és la privilegiada situació geogràfica de què gaudeix. És a dir, la zona climàtica, la latitud i la longitud. Les dades de longitud i latitud, donades en forma de graus i minuts, s'empraven per definir la localització dels llocs sobre la superfície terrestre. Les coordenades entrecruades de Ptolomeo es calculaven d'acord amb les posicions dels cossos celestes. A partir del moviment aparent del Sol al voltant de la Terra i de la inclinació dels rajos

¹⁹ Aristòteles, *Política*, Madrid, 1970. Concretament, al capítol X: "De la situación de la ciudad".

²⁰ *Ibidem*, 174

²¹ Aristòteles, *Acerca del cielo. Meteorològicos*, Madrid, 1996

solars sobre la superfície terrestre. Com alguns autors han assenyalat, la reinstauració reinaxentista de la geografia matemàtica o astronòmica és significativa perquè és una fractura respecte de la mera geografia descriptiva intuïtiva del saber geogràfic.²²

Quan Icard ens exposa la determinació de la longitud es palesa la lenta ruptura produïda durant el Renaixement de la cosmovisió geogràfica heretada de l'antiguitat. Ruptura feta a partir de l'impacte social i cultural dels descobriments geogràfics.²³ Ens exposa com, encara que la taula de Ptolomeu emprava com a cercle màxim els 180°, amb el descobriment d'Amèrica s'ha d'adoptar de manera definitiva el cercle màxim de 360°. Una mesura, segons Icard, ben raonable ja que "com lo cel sie partit ab tres-cents sexanta graus, la terra deu estar partida ab altres tant". Era ben raonable tenint en compte el paradigma que establia una analogia entre els elements del macrocosmos i aquells del microcosmos. I, en la mateixa línia, si bé abans l'occident començava a les Illes Afortunades, les Canàries, ara l'occident arribava fins al nou continent descobert, Amèrica. Per l'altra banda, del punt més oriental, no se'n tenia notícia. Puix que, tot i que per alguns era el Paradís Terrenal, altres autors no ho creien així, com ara els citats per Icard: Pelipo Bergonense, el jurista Bartholomaeus Chasseneo i Antonio de Torquemada.

En el mateix apartat se'ns remarca el fet que la latitud determinava la divisió de la Terra en climes. El clima, segons el significat designat pels geògrafs grecs i llatins i mantingut durant el Renaixement i la Il·lustració, era l'espai comprès entre dos paral·lels.²⁴ Icard, fonamentant-se amb els textos de Ptolomeu i de Pere Sánchez Ciruelo de Daroca (Saragossa?-1554) i el seu comentari de l'obra de Johannes Sacrobosco, exposa que Tarragona està situada en el cinquè clima.²⁵

²² López Piñero, Jose Maria, *Ciencia y técnica en la sociedad española de los siglos XVI al XVIII*, Barcelona, 1979.

²³ Entre d'altres interpretacions, veure: Beazley, C. Raymond, *The Dawn of Modern Geography. A History of Exploration and Geographical Science from the Middle of the 13th. to the Early Years of the 15th. century*, 3 vol., Oxford, 1897-1906; Gerbi, A., *La Naturaleza de las Indias Nuevas*, Madrid, 1978; Elliot, J., *El viejo mundo y el nuevo*, Barcelona, 1972; López Piñero, Jose Maria, *Ciencia y técnica en...*

²⁴ Urteaga, Luis, "La teoria de los climas y los orígenes del ambientalismo", *Geocrítica*, 99 (1993).

²⁵ *Opusculum de Sphera Mundi Joannes de Sacrobosco cum Additionibus, et familiarissimo Commentario Petri Ciruelo, Darocensis, nunc decenter correctis à suo Auctore, intersectis*

Tarragona compartia el cinquè clima amb la ciutat de Roma i l'autor, no per casualitat, destaca aquesta coincidència. Tant la formació d'Icard --era doctor en ambdós drets-- com el passat de Tarragona el feren admirador i estudiós de la cultura clàssica de Roma. I, per aquesta raó, dedicà els seus esforços a trobar les connexions entre aquesta cultura i la seva pròpia ciutat. Les connexions, les buscà a partir de restes arqueològiques i de fonts arxivístiques. Amb les quals intentà la reconstrucció topogràfica de la Tarragona romana així com la reconstrucció històrica de les seves institucions, creences, espectacles, societat i vida quotidiana. Això no obstant, també buscà aquesta connexió a través d'un dels pilars de la cultura clàssica, les taules de Ptolomeu, on es demostrava que les dues ciutats tenien una relació íntima perquè compartien el mateix clima.

Per la mentalitat científica reinaxentista compartir una mateixa zona climàtica significava tenir en comú unes característiques ambientals que afectaven la fertilitat de la terra, la salut i complexió dels habitants i, per a alguns, també el seu esdevenir. En la mesura que la geografia era qualitativa, en la situació climàtica d'un territori es trobava definida part de l'essència d'un territori, i compartir-la amb Roma era un factor de preeminència i prestigi. Així, doncs, la ciutat d'Icard quedava, a través del clima, en un pla d'igualtat amb la seu del món clàssic. Cercar connexions, coincidències i semblances amb la Roma clàssica va ser ben habitual en les obres reinaxentistes. Per exemple, el valencià Beuter emprà el recurs en el pla etimològic en exposar que Roma en llengua aramea significava València en llengua llatina²⁶ o, en l'àmbit castellà, ho feu Cristobal Lozano, en constatar les coincidències orogràfiques entre els turons de Toledo i els de Roma. Segons alguns autors, aquest desig d'aproximació a Roma es podria explicar per la consideració d'aquesta ciutat com a model de República per part dels reinaxentistes hispans.²⁷ El recurs també s'enquadra en la tendència dels escriptors humanistes d'emulació enfront dels italians, que com a hereus directes dels clàssics es consideraven ciutadans de primera classe i, per tant, superiors a la resta d'europeus.²⁸

etiam egregiis quaestionibus Dñi. Petri de Aliaco (Alcalà, 1526). I d'aquest mateix llibre degué extreure'n les informacions del comentari de l'Esfera de Pere Aliac.

²⁶ Segons Beuter, Romo va ser el fundador de València i li posà el nom de Roma. Nom que, en temps dels romans, es va canviar per València perquè no hi hagués dues ciutats amb el mateix nom. Beuter, Pere Antoni, *Crònica*, introducció i edició d'Enric Iborra, València, 1982.

²⁷ Quesada, Santiago, "Las historias de ciudades: geografía, utopía y conocimiento histórico en la Edad Moderna", *Geocrítica* 77 (1988).

²⁸ Vilallonga, Mariàngela, *Jeroni Pau Obres*, Barcelona, 1986.

Per a Ponç d'Icard, la situació climàtica de Tarragona, juntament amb la latitud i la longitud, era el que reportava a la zona la temprança. El concepte de temprança va ser estès per la medicina hipocràtica. No era altra cosa que el temperament equilibrat. I el temperament era la proporció de les quatre qualitats (calor, fred, humitat i sequedat) que estaven associades als quatre elements (terra, aigua, aire i foc). Seguint Galè, existien quatre temperaments simples (per predomini d'una qualitat), quatre de compostos (per predomini de dues qualitats) i un temperament equilibrat. I, amb aquest darrer, seguint el text d'Icard, s'aconseguia la fertilitat de la terra, una gran resistència a les malalties i longevitat. Aristòtil, com Icard, també remarcà els beneficis de la zona amb temprança. I, concretament, lloà Grècia on, per ser zona temperada, els seus habitants gaudien de la intel·ligència que caracteritza els habitants dels llocs freds i del valor dels habitants dels llocs calents.²⁹

Per la descripció que Icard fa del concepte de temperament podem deduir que emprà l'obra de Francisco Vallés. Vallés dedicà a la definició de temperament un capítol de la seva obra de l'any 1556 *Controversias*. En aquesta obra, criticà aquells que dividien els temperaments d'acord amb els humors (flegmàtic, sanguini, colèric i melancòlic) i no pas --com fa el nostre autor-- d'acord amb les qualitats (calor, fred, humitat, sequedat). Aquest error, seguint Vallés, era fruit de la lectura que feren els àrabs dels textos hipocràtics.³⁰

En el text d'Icard, es relaciona la temprança amb la salubritat i la fertilitat de la terra, gràcies a la qual la ciutat gaudeix d'un entorn ambiental altament productiu: "Y ayxí per la gran trempança de la terra, que iverns, si vent no y fa, a penes s'i coney. A Nadal s'i tröban algunas rosas, clavells, pomas, peres y amel·les tendres y flor en alguns arbres de taronger, de prunes y de altres fruytas, és cosa manifesta ésser la terra molt trempada y essent trempada ésser sana".³¹

Significativament, en la versió castellana l'autor afegeix: "como agora los veo en el jardín de mi casa". Aquí, l'autor se'ns presenta com a testimoni directe d'una cosa que està veient just en el mateix moment que ho descriu. Aquesta mena d'intercalacions personals ha estat estudiada pels estudiosos de la filosofia i de la història de l'art. La frase és una mostra de l'"ara"

²⁹ Aristóteles, *Política...*, 166.

³⁰ López Piñero, Jose Maria y Calero, F., *Los temas polémicos de la medicina renacentista: las Controversias (1556) de Francisco Vallés*, Madrid, 1984, 24.

³¹ Duran, Eulàlia, *Lluís Ponç d'Icard i...*, 244

reinaxentista, una descripció de quelcom que estava succeint en un instant definit. Un "ara" diferent de la representació medieval, a través del qual es podia mirar tant cap al passat com cap al futur.³² De fet, aquest "ara" reinaxentista, la mirada directa a la naturalesa, juntament amb la idea de longitud i latitud de Ptolomeu i la geometria, tingueren un paper cabdal per a la formació de la perspectiva, l'element definitori de la pintura moderna.³³

Continuant amb el tema del clima, el mateix Icard ens explica l'origen de les denominades zones climàtiques de la Terra. Ho fa en el capítol titulat: *De la divisió del món feta après del Diluvi y del primer poblador de Spanya y de Japhet y de Túbal fill de aquell y de altrás cosas que feren y edificaren venint en Spanya*.³⁴ Aquí, com en la resta de corografies reinaxentistes, la presència de la història tenia una finalitat patriòtica. Sovint, els orígens es remuntaven a la doctrina del diluvi, segons la qual la Terra s'havia inundat al llarg de la història una o varies vegades i, així, es transformà la fisonomia del planeta. Fins al segle XVIII, aquest diluvi s'identificava amb el Diluvi Universal, que segons el llibre del Gènesis es produí en temps de Noè. Així, durant el Renaixement, es considerava que tota la població derivava de Noè i dels seus fills. I també derivaven de l'acció Noè --per la divisió que ell mateix va fer de la Terra després del diluvi--, característiques com l'orografia de la Terra, la ubicació de la natura i la divisió en zones climàtiques.

Per escriure sobre la teoria de les zones climàtiques Icard emprà de Sant Isidor de Sevilla l'obra les *Etimologies* (capítol II llibre XIII) i de Vincenci Baluacensi l'*Speculo naturali* (capítol I llibre XXII). Sant Isidor va ser el principal representant de l'Alta Edat Mitjana de l'intent de salvar tot el coneixement possible³⁵ i en les *Etimologies* recollí la idea de l'origen de les zones climàtiques. Segons aquesta, des del seu origen els climes determinaren les zones habitades i les no habitades. Així, la Terra quedà dividida en cinc zones: dues de fredes i inhabitables, prop dels pols; dues de temperades, habitables, a les dues parts de l'equador, "perquè participen dels dos strems de fret y calor"; i una de tòrrida, al costat de l'equador, "la del mig", que per molts autors era inhabitable. Per corroborar l'existència

³² Sherover, Charles M., *The Human Experience of Time: The Development of Its Philosophical Meaning*, Nova York, 1975, 371.

³³ Crosby, Alfred W., *La medida de la realidad. La cuantificación y la sociedad occidental, 1250-1600*, Barcelona, 1998, 137-163.

³⁴ Capítol 3 de la versió catalana i 1 i 2 de la castellana, els títols de la qual són: *De la división del mundo, hecha después del diluvio i Del repartimiento que hizo Noé de la Asia, África y Europa, y del primer poblador d'ella y de otras cosas notables*.

³⁵ Crosby, Alfred W., *La medida de...* 59s.

d'aquesta zona emprà les *Geòrgiques* de Virgili i les *Metamorfosis* d'Ovidi. I amb l'ús d'aquests autors fa una aproximació a la metodologia del Renaixement italià, caracteritzat per tenir una tessitura més poètica que geogràfica.³⁶

Allò anomenat món, seguint Icard, era la denominació específica de la zona habitable. El mateix autor ens exposa el debat de l'època, en quan alguns pensaven que totes les zones eren habitables. I cita com a partidari d'aquest corrent Pere Aliac en el seu comentari sobre l'*Esfera* (capítol II, qüestió III). Segurament, Icard extragué les informacions de Pere Aliac del mateix comentari de Pedro Ciruelo sobre Sacrobosco. D'altres autors d'aquesta línia foren l'insigne científic valencià Joan de Celaia (València 1490-), els coneixements d'astronomia del qual també procedien del tractat de Ciruelo sobre l'*Esfera*.

Les primeres evidències que derrotaren la teoria vingueren directament del nou continent descobert. Les imatges que arribaven d'occident mostraven una zona tòrrida gairebé paradisiàca. Així ho testimoniaren les descripcions d'Americo Vesputio, Bartolomé de las Casas o Acosta, entre d'altres.

A la versió catalana de l'obra, Icard hi exposa que les zones habitables eren els continents d'Àsia, Àfrica i Europa. Una divisió tripartida que també emprà el jesuïta Pere Gil en el primer capítol de la seva *Historia Natural* (1600): "De las tres parts del Mon, Àsia, Affrica, Europa. Del siti que te espanya en la part occidental de Europa".³⁷ Icard representa aquest món en un mapa que segueix el model de l'anomenat "mapa de T en O", característic de l'edat mitjana i de les *Etimologies* de Sant Isidor. Aquest tipus de mapa inclou els tres continents (Àsia, Àfrica i Europa). Les línies interiors són esquematitzades i formen una T emmarcada per un Oceà exterior dibuixat a mode de cercle. La línia més llarga representava alhora el riu Don, el mar Negre, l'Egeu, Jerusalem i el Nil. La línia més curta era el Mediterrani, que dividia Europa d'Àfrica. Generalment, a la part superior hi havia l'Est, que era el "veritable nord", doncs representava la ubicació del paradís terrenal.³⁸

³⁶ Tate, Robert Brian, *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Madrid, 1970, 243.

³⁷ Gil, Pere, *Llibre primer de la historia Cathalana en lo qual se tracta de Historia o descripció natural, ço es de coses naturals de Cathaluña*, 1600.

³⁸ Harley, J.B. y Woodward, David, *The History of Cartography*, 2: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago, 1987; Crosby, Alfred W., *La medida de...*

Tot i que en el dibuix d'Icard el mapa apareix invertit, amb l'oest en la part superior i Àsia en la inferior.

Aquest mapa dibuixat manca a l'edició castellana on, a la narració, l'autor afegeix Amèrica com a zona habitable. Tot un continent va xocar amb una imatge tan arrelada en la mentalitat europea com la d'un món tripartit. Però el procés d'assimilació del nou espai occidental va ser lent i perllongat, com revelen les diferències entre la versió catalana i la castellana d'un mateix autor. Icard afegeix Amèrica seguint les informacions que ha rebut de les lectures de les obres del matemàtic, astrònom, geògraf, impressor i editor Pere Apiano i del seu deixeble Gemma Frisius. El primer va ser l'ideador de la projecció estereogràfica i autor de l'obra *Cosmografia*, publicada el 1524. Un treball de geografia, astronomia, història natural i ciències naturals ordenat per regions i il·lustrat amb mapes, que incloïa una part descriptiva de les terres descobertes recentment. L'obra va ser reeditada per Gemma Frisius i, possiblement, aquesta va ser la versió llegida per Icard.

En l'explicació de la primera raó de l'excel·lència de la ciutat, no ens ha de passar per alt el fet que l'autor, per corroborar les dades geogràfiques, citi, juntament amb Ptolomeu altres autors. En fer-ho s'entén que Icard era conscient de la polèmica oberta entorn de les mesures aportades per l'autor alexandrí. Així, cita les dades del comentari de Pere Ciruelo a l'obra de Joan de Sacrobosco, una defensa de les dades Ptolomaiques i també Pedro Apiano i Gemma Frisius, que incorporen a les seves descripcions geogràfiques els nous territoris descoberts.³⁹ L'obra de Ptolomeu va ser una referència pels astrònoms i geògrafs fins al segle XVII i la dissolució del seu pensament va ser llarga i dilatada.⁴⁰ Ptolomeu va elaborar un sistema matemàtic de l'univers que representava el moviment dels planetes i les estrelles respecte la Terra.⁴¹ I, també, elaborà una reflexió sobre el planeta en el seu conjunt (geografia) i sobre l'espai habitat en allò particular (corografia), descrivint la relació entre natura i societat.

Urbanisme

Per Icard, la segona causa que explica la salubritat de Tarragona és la pròpia orientació de la ciutat i dels edificis. En aquest tema, segueix la tradició de

³⁹ Quesada, Santiago, "Las historias de ciudades...", 24.

⁴⁰ Relafio, Francesc, "Paludes Nili. La persistencia de las ideas Ptolomáicas en la cartografía Renacentista" *Geocrítica* 96 (1992).

⁴¹ García Alonso, Juan Luis, *La geografía de Claudio Ptolomeo y la Península Ibérica*, tesis doctoral, Universitat de Salamanca, 1990.

la literatura que advocava per l'estudi dels factors ambientals a l'hora d'escollir els emplaçaments (principalment els vents, el sol i l'orografia del terreny). És una derivació de la teoria dels climes i tindrà el seu desenvolupament ple en el segle XVIII.⁴²

Aquesta idea fou impulsada per Hipòcrates i Vitruvi, qui en feu una adaptació a *De architectura*, un dels tractats arquitectònics més importants del món antic i obra de gran transcendència per als arquitectes reinaxentistes en la seva recerca de fonts per a conèixer l'art grec i romà. El primer, Hipòcrates, explicava que només arribar a una ciutat o vila desconeguda calia observar la situació ocupada respecte als vents i respecte la sortida del sol, doncs, per a la salut dels seus habitants no era el mateix que la ciutat s'orientés cap al nord que cap al sud, o cap a l'orient o cap a l'occident.

Icard segueix l'obra de Dionís Uticense, *Agricultura*, per dir que calia edificar la ciutat en un lloc elevat i proper al mar, lluny de les zones pantanoses, per insanes, i orientant els edificis vers orient i amb les portes en direcció al sol. I aquí el nostre autor destaca el sol com a element capaç de sanejar l'aire insà, perquè és capaç de trencar i atenuar amb la seva calor els humors perjudicials que pot contenir l'aire.

Amb aquestes paraules podem apreciar el concepte d'aire a l'època. Abans del segle XVIII (quan es van anar identificant els seus diferents gasos) es desconeixia la seva naturalesa física. Era un element homogeni i inert i tots els gasos eren vapors i olors que l'impurificaven temporalment i podien provocar malalties. Els vents eren l'aire en moviment. Per tant, eren els portadors d'aquests vapors i de les olors malsanes. I, a més, cada un d'aquests vents tenia unes característiques particulars (secs, calents, freds o humits) que afectaven de diferent manera el territori.

El sol, per la seva banda, tenia un doble significat, simbòlic i real, en la mesura que era origen de la vida material i espiritual. Per aquesta raó, des de les antigues civilitzacions i durant el Renaixement, va ser vist com el generador i el motor universal. A nivell espiritual, i per a la cultura cristiana, el lloc de sortida del sol, l'orient, era el marc geogràfic del naixement de Crist.⁴³ A nivell material, per una banda, la seva composició de llum i calor possibilitava sanejar la impuresa de l'aire en la mesura que el sol era foc, l'únic element que la putrefacció no podia destruir (tal i com exposa Icard

⁴² Hazard, Paul, *La crisi della coscienza europea*, 1946.

⁴³ En aquest sentit cal veure l'obra hermètica de Marsilio Ficino, *De Sole*, a: Debus, Allen G., *El hombre y...*

citant el *Metheoros* d'Aristòtil). I, per altra banda, una bona orientació permetia aprofitar la radiació solar i poder fer un estalvi d'energia. Un factor molt útil especialment en aquelles èpoques o territoris afectats per crisis de combustible o amb dificultats d'accedir a aquests recursos.

L'altra autoritat en què es basa Icard per tractar aquest tema és Eiximenis. Exposa que Eiximenis es recolza en Teofrast (pensem que en l'obra *De igne et ventis*) en dir que no es pot edificar la ciutat al peu de les muntanyes, on les temperatures són extremes, a l'hivern no hi arriba el sol i a l'estiu no hi arriba el vent de llebeig. Continua, citant directament Eiximenis, que si la ciutat es construeix cap a ponent és malsana perquè li toca la tramuntana (un vent fred i sec) i el ponent (un vent calent i sec) i no hi arriba el llebeig, que és un bon vent (humit i temperat). Si és cap a migdia, les muntanyes li fan d'escut i no hi arriba la tramuntana a l'hivern i, en canvi, a l'estiu li pot tocar el vent de llebeig i de llevant (humit i temperat) que són vents favorables.⁴⁴ I si se situa cap a llevant està molt bé i sana perquè a l'hivern no li toca la tramuntana ni a l'estiu el ponent, sinó que a l'hivern li toca el sol tot el dia i durant l'estiu hi arriben els vents de llebeig i llevant.⁴⁵ És evident que aquí, tant Eiximenis com Icard, no estan parlant de qualsevol territori del món, sinó que ho estan fent del principat de Catalunya. En el territori català és cert que si una ciutat està encarada a llevant no li toca la tramuntana. Però això només passa en les zones on les carenes muntanyoses estan orientades en un eix Sud-Oest Nord-Est, tal i com succeeix en les serralades litorals i prelitorals catalanes.

Icard destaca que Tarragona compleix amb totes les condicions citades per Eiximenis. Està prop del mar, en lloc alt i donant respecte a Llevant i oberta al migdia. I, a banda dels vents, li toca el sol tot el dia i gaudeix d'una bona orografia, puix està cercada per una muntanya que la protegeix dels vents malsans.⁴⁶ A més, seguint amb la idea de la significació de la fertilitat de l'entorn apuntada per Eiximenis,⁴⁷ destaca com entre la muntanya i la ciutat se situa el fèrtil Camp de Tarragona. Uns terrenys que, ja siguin camps, horts o vinyes, són adjectivats per Icard amb els mots: "emenos", "delibles"

⁴⁴ Aquí Eiximenis es diferencia de Vitruvi.

⁴⁵ Eiximenis, *Dotzè*, cap 106, fol 50v. Aquí tant Eiximenis com Icard es basen en Aristòtil per a qui la ciutat encarada cap a llevant és la més sana, Aristòteles, *Política...*, 174.

⁴⁶ Com també recomana Eiximenis, Francesc, *Dotzè Llibre del crestià* II, 2, Girona, 1987, 518s.

⁴⁷ Eiximenis, Francesc, *Dotzè* cap 106, fol 50. Eiximenis també ho diu per la ciutat de València. Vila, Soledad, *La ciudad de Eiximenis: un proyecto teórico de urbanismo en el siglo XIV*, València, 1984.

i "jocundíssims". Aquí, Icard fa una valoració estètica del paisatge i, a banda de valorar la fertilitat i la importància d'això per l'economia i la salubritat, també expressa els sentiments personals davant l'entorn.⁴⁸ Concretament, amb aquests adjectius Icard està personificant positivament el paisatge. Un recurs coherent dins el marc científic de l'organicisme, segons el qual tots els elements del món terrestre, animals, vegetals i minerals,⁴⁹ estaven dotats de vida. El tema de la fertilitat el tractarà més endavant en la tercera raó de l'excel·lència de la ciutat i aquí, de moment, l'hem de relacionar amb la temàtica dels vents. Doncs, precisament, els més apreciats eren els de llevant i de llebeig, els humits i temperats, justament aquells que més fertilitat reportaven a la Terra.

Per altra banda, les muntanyes s'erigeixen com un element essencial del paisatge d'Icard. I, amb el seu ús, l'autor s'allunya d'algunes corrents científiques de l'època que consideraven les muntanyes com a parts repulsives i inútils de la geografia física. Com indica l'autor de Tarragona, exercien com a escut dels vents insans. I, a més, introduïen ambients azonables favorables per a l'aire.⁵⁰ El concepte enllaçava amb la idea antiga i medieval de la ciutat ideal com aquella protegida per les muralles. La imatge de les muntanyes actuant com a escuts protectors també serà emprat més endavant per Jeroni Pau,⁵¹ Pere Gil el segle XVII i Caresmar el XVIII.⁵²

La calor i la humitat

Icard exposa com a tercera raó de la salubritat de la ciutat les característiques del seu temperament. Concretament, la poca proporció que té de calor i humitat. Aquesta raó es recolza en el sistema mèdic hipocràtic i en el concepte de generació i corrupció aristotèlica.

⁴⁸ Sobre l'estètica del paisatge, veure: Nogué i Font, Joan, *Una lectura geogràfica-humanista del paisatge de La Garrotxa*, Girona, s.d., 64-71.

⁴⁹ Dels minerals Icard en parla al capítol *De diverses spècies de marbres*, el 18 del català i el 43 de l'edició castellana. L'autor cita que Jeroni Pau diu que són millors les pedres de Tarragona que les de Barcelona.

⁵⁰ Capel, Horacio, "Ideología y ciencia en el debate sobre la población americana durante el siglo XVI" *Geocrítica* 79/80 (1989).

⁵¹ Duran, Eulàlia, *Lluís Ponç d'Icard i el...* 329.

⁵² La idea també influi en els documents dels ajuntaments a l'hora de fer les seves polítiques de sanitat. De manera especial a finals del segle XVIII amb l'augment de les activitats industrials i productores de fums.

Segons Icard, un excés de calor o d'humitat podia produir putrefacció. Però Tarragona no era susceptible d'aquest perill. No patia ni massa calor ni humitat arran de la seva situació. Per ser en lloc alt, sec i sense estanys ni llacs i lluny de territoris pestilents i de vents infectes. Ben al contrari, Tarragona es trobava rodejada de camps fèrtils, horts sans i vinyes productives. I, seguint Icard, aquests elements de la natura afectaven de manera directa l'ambient, purificant els vents malsans.

Aristòtil abordà el tema de la putrefacció a *Acerca de la generación y la corrupción*, un tractat del canvi en el regne sublunar on la generació i la corrupció són els nivells més profunds de la transformació. La putrefacció o corrupció era el pas del ser al no-ser i la generació era el pas del no-ser al ser. I Icard, significativament, enumera la natura construïda, aquella treballada per l'home, com la que manté l'aire sa i allunya la putrefacció a través de la generació.

La natura construïda era signe de riquesa d'una zona, de prosperitat, de garantia de salut i de qualitat dels seus habitants. I és per aquesta raó que s'exposa com a motiu de salubritat en aquest capítol i és lloada amb profusió en d'altres parts de l'obra. El mateix Aristòtil a *La Política* descriu la ciutat ideal com aquella que és saludable per guardar consideració als vents i a les aigües i per gaudir d'un entorn ambiental fèrtil que la fa autosuficient, autònoma i capaç de subministrar totes les produccions per la seva reproducció. Segons Aristòtil, només en aquest tipus de ciutat és possible que existeixi la "bona vida".⁵³ I Icard segueix aquest model de descripció de l'entorn, la lloança de la fertilitat.

En les obres reinaxentistes, exposar la fortalesa de l'espai territorial i dels recursos naturals era un dels factors que més s'empraren per glorificar la pròpia nació front de les altres. Se cercava la felicitat i salubritat de la pròpia creació en l'entorn. Segons alguns autors, el fet de tenir en compte les condicions naturals del territori va obrir una esquadra amb la idea medieval de buscar la felicitat només en el més enllà.⁵⁴

Icard lloa els horts, les vinyes i els camps, tot l'espai fèrtil de la ciutat de Tarragona. Però no es queda aquí i, així mateix, amplia el territori a tota la comarca del Tarragonès. En efecte, quan parla dels vins, a la versió

⁵³ Aristóteles, *Política...*, 174.

⁵⁴ Simoncini, Giorgio, *Città e società rinascimentale*, vols I i II, Torino, 1974.

castellana, indica que allà on es fan els millors vins és a Valls (Alt Camp), Reus, Riudoms i la Selva (Baix Camp) i a Constantí (Tarragonès). I, també, amplia el sentit de territori fins a l'Urgell, on diu que, en cas s'escassejar el blat cal anar a proveir-se'n i que amb només dos dies arriba a Tarragona. Mostrant, així, que la seva ciutat segueix el model d'Aristòtil, segons el qual havia de tenir tal comunicació que permetés les relacions comercials amb tots els punts del territori. En la mateixa línia, com Aristòtil i Eiximenis,⁵⁵ Icard remarcava que la ciutat havia d'estar ben proveïda d'aigua, tal i com Tarragona ho estava en època romana a través dels aqüeductes.

De la fertilitat de les vinyes tarragonines i l'excel·lència dels vins, en parla al capítol *Dels vins de la ciutat y Camp de Tarragona y lo quant són loats per los historiadors y scriptors*.⁵⁶ La ciutat produïa tant vi com per aprovisionar, entre d'altres zones, tot el Camp de Tarragona i Barcelona. I els tipus que es feien eren vi blanc, macabeu, trobat, justuli, malvasia, claret, vermell, garnatxa. De quantitat en podien elaborar més els hereus directes de la cultura clàssica, els italians. De qualitat, però, i segons l'edició castellana, els vins de Tarragona no eren menys bons que els de Lombardia o Itàlia.

Un altre element de fertilitat que cita a l'obra són els cànems, destacats en el capítol titulat *Dels cànems de Tarragona y de la abundància de aquells*.⁵⁷ Entre els autors que esmenta que han tractat el tema és important l'aportació d'Antonio de Nebrija. Tant Nebrija com Icard parlen de la porció de terra regada pel Francolí: "porque el torrente que dize, aún es y será si Dios no lo quita, porque es rio dicho de Francolin y avrían de secar las fuentes que le dan agua". Aquí, seguint la mentalitat de l'època, Déu apareix amb poder absolut i capaç d'interrompre l'ordre natural que ell mateix havia creat. I, d'altra banda, observem com, seguint les idees de l'època, l'autor situava l'origen del riu en immenses cavernes subterrànies. Una idea que començà a esvaïr-se amb les investigacions de Pierre Perrault (1611-1680).⁵⁸

Segons Nebrija, malgrat la bondat del cànem que creixia en el torrent de la ciutat, aquest havia desaparegut de la zona. La interpretació d'Icard d'aquest comentari ens reporta dades interessants sobre l'evolució dels cultius de la

⁵⁵ Eiximenis, *Dotzè* cap 106, fol 50.

⁵⁶ El capítol 14 de l'edició catalana i el 39 de la castellana.

⁵⁷ El capítol 15 de l'edició catalana i el 40 de la castellana. Els cànems també foren destacats a la descripció d'Onofre Menescal de 1597, *Sermó vulgarment anomenat del Serenissim Senyor Don Jaume segon...*

⁵⁸ Mather, K.F., Mason S.L., *A Source Book in Geology*, Nova York, 1939.

ciutat. Icard escriu que en temps d'Antonio de Nebrija en lloc de cànem es feia arròs. Però l'arròs va deixar de plantar-se perquè malmetia la terra "perquè no convenia per la salut de la terra". Aleshores, tornaren a plantar cànems. En l'edició castellana especifica que deu anys enrera es començaren a combinar amb les canyamelles, que no resultaren del tot rendibles. Perquè malgrat que eren bons i grans no se'n sabia extreure el sucre i per això deixaren de plantar-ne.⁵⁹ Finalment, en l'època d'Icard, el cultiu acabà amb una rotació bianual entre cànem i blat. Per tant, primer es va cultivar cànem, després arròs, anys després cànem amb canyes de sucre i, en temps d'Icard, cànem en rotació bianual amb blat.

I aquesta fertilitat del territori ve de lluny. El que palesa que l'antiguitat, de qualsevol element, era un grau. En aquest sentit, és interessant observar que en repassar la sequera que patí Espanya abans de la conquesta romana i durant vint-i-sis anys, Icard cita que l'únic riu que no se secà, a banda del Guadalquivir, va ser l'Ebre. Segons Icard perquè ambdós gaudien d'unes fonts molt fredes. Per aquesta raó només quedaren arbres verds i altra vegetació a les zones de l'Ebre i del Guadalquivir. En la narració d'aquest episodi segueix l'historiador Beuter.⁶⁰

Icard, per aprofitar la fertilitat de què gaudeix i ha gaudit Tarragona, apel·la a la bona voluntat del rei per vitalitzar el port seminatural de la ciutat, que caldria netejar de les terres que el tapen. La neteja no només beneficiaria Tarragona, sinó que també seria convenient per proveir les galeres de la Marina amb la riquesa de la ciutat. Amb els vins, olis, llegums, figues i els forments d'Urgell. I, així, es podrien repetir fets com l'ajuda militar que la fidel ciutat prestà al rei l'any 1564 per aprovisionar l'armada en la conquesta del Peñon de Velez a les costes de Berberia: "seria cosa molt certa que en ninguna part Sa Majestat ab més comoditat ni més promptament ni en terra sua més fael, se porie valer per a fer provehir una armada".⁶¹ El comentari no està fent en va. Els anys seixanta, durant la redacció del text per part d'Icard, es caracteritzen per una intensa amenaça turca a les costes catalanes i les galeres del rei es feien imprescindibles per mantenir la població resguardada. Del port en parla al capítol *Del port que era antigament fabricat en Tarragona y per ont pasave y dela gran comoditat que és en aquell per a fer provisions de bescuyts, vins, olis y*

⁵⁹ Contrariament a aquesta versió, l'any 1678 Esteve de Corbera a la seva obra *Catalunya ilustrada*, exposa que a Tarragona s'hi plantaren canyes de sucre que sortiren molt bé.

⁶⁰ Beuter, Pere Antoni, *Crònica*, València, 1982. Concretament: capítol VII "De la seca d'Espanya i de la successió de les guerres dels cartaginesos".

⁶¹ Duran, Eulàlia, *Lluís Ponç d'Icard i el...*, 227

altras cosas per a las armadas.⁶² Així, aborda un dels capítols indefugibles de les obres de geografia antiga, medieval i reinaxentista. Un punt d'anàlisi clau, per la gran importància que tenien a l'hora d'establir les rutes comercials i les possibilitats que aquesta comunicació comportava en benefici de la vida econòmica del territori.

El fred i la sequedat

Si la tercera raó s'havia centrat en les qualitats de la calor i la humitat, la quarta raó se centra en la sequedat de la ciutat com a atribut que contribueix a formar la salubritat de la zona.

Aquí, cita les obres d'Hipòcrates *Aphorismes* i el *Tractat sobre els aires, les aigües i els llocs*. És en aquesta darrera obra on el metge grec formulà la inseparabilitat individu-medi en l'exposar que les epidèmies eren causades per la conjunció de les condicions atmosfèriques i de les circumstàncies locals. Hipòcrates concloué que analitzant el clima, els vents, la qualitat de l'aigua, la incidència de la llum solar i la topografia, un metge podia saber els mals que més havia de temer la població i quins remeis calia adoptar. D'igual manera, aquests factors afectaven els animals i vegetals de cada regió. Icard ho explica així "segons Hipòcrates en lo llibre De aere, aquis et locis, les complexions y temperaments dels habitants segueixen la facultat y naturalesa de la regió ont anyxen y aont y ha igualtat y tempèrie, infereyx-hi Hipòcreates,uelos íncolas y habitants en aquella regió hereten y alcancen lo temperament molt exquisit y apte per a les operations humanas".⁶³

També cita *Sanitate tuenda* de Galè, autor que convertí en canònica la doctrina del tractat hipocràtic i la seva obra. De l'obra li interessa especialment la definició d'aire pur: aquell que no ha passat per cap estany, riu, males plantes, valls fondes o boires contaminades. Seguint Galè, l'autor del *Llibre de les Grandeses de Tarragona*, exposa que cal gaudir d'un aire bo per nodrir els esperits vitals i refrigerar el cor. Segons el sistema cardiovascular de Galè, els esperits vitals era allò necessari per viure. Estaven formats per l'aire i per la sang i alimentaven i refredaven la calor del cor. Aquest sistema fou discutit per Vesalius (1514-1564) i negat definitivament per Galvani (1737-1798).⁶⁴

⁶² Capítol 13 en la versió catalana, 28 en l'edició castellana.

⁶³ Duran, Eulàlia, *Lluís Ponç d'Icard i el...* 246.

⁶⁴ Debus, A.G., *El hombre y...* 108s.

La propietat divina. La cinquena raó, la cinquena essència

En la cinquena i darrera raó, l'autor tarragoní exposa que l'excel·lència ambiental de la seva ciutat no és només a causa de la situació climàtica, ni de l'orientació dels edificis, ni del domini de la sequedat per sobre la humitat i la calor. Segons Icard, l'excel·lència ambiental s'aconsegueix, també, per la relació privilegiada que la ciutat manté amb Déu. Déu concedí a la ciutat la cinquena essència. Element que havien exposat filòsofs com Filolao, Espensipo i Aristòtil. Era l'èter, l'aire més pur que podia existir. Puix que es trobava a les capes superiors de l'atmosfera. Serà al llarg de l'Edat Mitjana i durant el Renaixement quan aquest element adquirirà una concepció mèdica.

Aquesta raó ens evidencia que durant el Renaixement es podia arribar al coneixement del món natural tant per mitjà dels sentits com per l'estudi de les relacions espirituals i simbòliques. A l'època, existia una simpatia universal entre l'univers, Déu i l'home. Per això l'home concebia la natura com una força divina. I es buscaven les veritats divines en la natura creada per Déu. La "gran obra" era una experiència religiosa i els processos i les substàncies, en part, eren explicats en termes d'ànima, cos i esperit.⁶⁵

Una de les millors definicions de la cinquena essència la féu un contemporani d'Icard, el naturalista, professor de grec i metge suís Conrad Gesner (1516-1565) a *De remediis secretis* (Zurich, 1552). Gesner la definia com una virtut celestial que podia posseir qualsevol metall, planta o animal i que per la puresa total de la seva ànima conservava la bona salut del cos humà, perllongava la joventut, retardava la vellesa i foragitava tot tipus de malalties. Per la seva banda, Icard defineix la cinquena essència com la propietat divina –diferent de l'elemental, la formada per les qualitats (fred, sequedat, calor, humitat) dels elements (aire, aigua, foc, terra)–. Per Icard, la propietat divina restava amagada i no es coneixia ni es veia "ni pertany a nosaltres saber-la "quia que supra nos nichil ad nos".⁶⁶ En l'edició castellana l'autor declara que confirmen l'existència d'aquesta propietat Plini, Sant Isidor, Plató, Aristòtil i Hipòcrates, Galè i Mesue.

Entre els casos que exemplifiquen l'existència de la virtut divina exposa que segons Plini en la *Natural Historia* la caramida atrau el ferro; que l'agàric

⁶⁵ Debus, A.G., *El hombre y...* 45s.

⁶⁶ Duran, Eulàlia, *Lluís Ponç d'Icard i el...* 246

en el cos humà atrau la flegma; que el basilisc, l'animal fabulós, mata amb la vista,⁶⁷ (una dada possiblement extreta de les Etimologies de Sant Isidor),⁶⁸ que a l'Índia hi ha una muntanya que atreu el ferro dels vaixells (només ho diu a la versió castellana); i que hi ha aigües que curen o causen malalties. I és en el tema de les aigües medicinals on Icard més s'entreté, citant obres de Medina, Plini, Joan Elisio, Theophrasto, Solino, Sant Isidor, etc.

L'autor exposa com la salubritat de les aigües i els aires del territori tarragoní és tant cèlebre que era habitual que hi anés la gent per curar-se. Aquí, Icard aprofita per fer ús d'un recurs comú en les descripcions de l'època, destacar la vinculació del territori descrit amb la figura del rei o la casa reial. En efecte, a l'època estudiada era comú que les histories de ciutats presentessin visites reials, ajudes de la ciutat de caràcter militar, etc. I també era comú que destaquessin la presència o les visites de personatges destacats, com nobles o membres de l'estament eclesiàstic. Amb aquesta presència es volia configurar la idea que la ciutat era il·lustre, singular i diferent respecte de les altres.

La necessitat de glorificar la pròpia nació enfront les altres, a nivell europeu, es precipità per l'entronització de l'emperador Carles, el 1520. Segons alguns autors, aquesta data inaugura la proliferació del que es podria anomenar la geografia regional. A partir d'aquest moment, el Renaixement, sobretot l'alemany, adoptà un caire patriòtic. Per la seva banda, a la Península Ibèrica, el segle XVI es caracteritza per la rivalitat entre les velles corones medievals per ocupar un bon lloc dins la monarquia composta. Els estats que formaven part d'una Corona d'Aragó que quedà marginada davant la supremacia de la Corona de Castella, es disgregaren i s'esforçaren per reivindicar per separat la seva pròpia identitat.⁶⁹ Però en l'engranatge polític la figura del monarca era necessària, en la mesura que l'amor a les pròpies institucions no tenia raó de ser sense l'amor a la monarquia que les feia possibles.⁷⁰ Així, no és gens estrany que Icard triï Pere el Gran (II de Catalunya i III d'Aragó), com a figura a vincular amb el tema de la unitat entre l'entorn natural de la ciutat i la relació privilegiada que aquesta manté amb Déu.

⁶⁷ Sobre el mite del basilisc veure: Gustavo Bueno Sánchez, "Ontogenia y filogenia del basilisco", *El basilisco. Revista de filosofía* I (1978), 64-79.

⁶⁸ Isidor, *Etimologías*, XII-4.

⁶⁹ Duran, Eulàlia, *Lluís Ponç d'Icard i el...* 58

⁷⁰ Duran, Eulàlia "Patriotisme i historiografia humanística", *Manuscrits. Revista d'Història moderna* 19 (2001), 46s.

Precisament, tria la figura d'un rei que projectà Catalunya vers el Mediterrani, que conquerí Sicília, derrotà els francesos i la creuada franco papal. I el regnat del qual va ser una de les grans fonts de la historiografia imperial de la Corona d'Aragó, doncs en ell es definí el sistema pactista a la Corona d'Aragó.⁷¹

En el pla de la salubritat de la ciutat, citant Zurita, exposa que una junta dels metges més cèlebres de les terres catalanoaragoneses aconsellaren el rei Pere retirar-se a Tarragona, ciutat on més sanament podria passar la resta dels seus dies. Això, però, no fou possible perquè el rei morí abans d'arribar-hi. Seguidament, citant els *Annals d'Aragó* de Zurita i Ramon Montaner, exposa que el papa Innocenci concedí a Pere II que quan els reis d'Aragó es volguessin coronar fossin coronats a Saragossa per mans de l'arquebisbe de Tarragona.⁷² I l'autor aprofita aquest episodi per suggerir la superioritat de l'arquebisbat de Tarragona, un recurs que apareix en altres capítols de l'obra. I es fa especialment evident quan anomena l'obra de Pedro de Alcocer, *Historia o descripción de la imperial ciudad de Toledo* (1554), i la critica per discutir la supremacia tradicional del bisbat de Toledo; en el terreny eclesiàstic, el rival més directe de Tarragona.

Segons el propi testimoni de l'autor, també anà a descansar a Tarragona Hernand Folc de Cardona i Anglesola i la seva esposa malalta. I aquesta, estant a Tarragona, no només es va curar sinó que també es quedà embarassada. I, amb tanta fortuna que el fill fou mascle. I, finalment, també anà a Tarragona atret per la seva salubritat Hernando de Toledo, prior de Castella, amb motiu de les Corts (la màxima institució legislativa del país) que se celebraren l'any 1564, s'iniciaren a la ciutat de Montsó i foren concloses a Barcelona, ciutat on el rei Felip jurà les Constitucions i privilegis de Catalunya el dia 1 de març.

Conclusions

Els elements que integren el medi ambient, en el sistema d'Icard, es troben definits dins de l'esquema heretat de l'antiguitat i vigent al Renaixement. El medi ambient era el macrocosmos –constituït per la regió supralunar (Déu,

⁷¹ De les relacions de Pere II amb la historiografia imperial en parla: Rubiés Mirabet, Joan Pau, "La qüestió imperial en el pensament polític de la Catalunya moderna: història d'una absència", *Manuscrits* 17 (1999), 207-235.

⁷² Sobre l'impacte dels Anales de Jerónimo Zurita en la historiografia humanística, veure: Duran, Eulàlia, "Patriotisme i historiografia humanística"... 55-58.

l'èter, els planetes i les estrelles) i el món sublunar (aire, aigua, foc i terra)-- i les seves relacions íntimes i interdependents amb el microcosmos (l'home). En el sistema d'Icard, el medi ambient intervenia en dos aspectes principals. Per una banda, per definir la salubritat i, per altra, per determinar la fertilitat. I eren aquests dos elements del medi ambient els dos atributs que Icard emprà per definir Tarragona com una ciutat no només diferents a les altres, sinó, també, superior.

Reveladorament, el capítol 19 de la versió catalana i el 44 de la castellana de l'obra d'Icard acaba amb les següents paraules: "Cregut seré que és així com scrich, postposat tot lo amor de la pàtria, sotmeten-me en tot y per tot tant als perits stròlechs com als doctors en medicina, que tenen per sos molts llibres totas aquestas sobreditas causas y rahons y moltas altrás que jo les ignore més cògnitas".⁷³ Encara que, com ell mateix reconeix, Icard no era ni doctor en medicina ni astròleg, la importància de la seva descripció rau en conèixer com un humanista, historiador i arqueòleg del segle XVI emprava els temes dels "stròlechs" i els "doctors en medicina" per exposar el seu amor a la pàtria i per definir el seu entorn ambiental.

⁷³ Duran, Eulàlia, *Lluís Ponç d'Icard i...* 249